

STANISŁAW RADOŃ¹
Wydział Nauk Społecznych
Uniwersytet Papieża Jana Pawła II

WŁAŚCIWOŚCI PSYCHOMETRYCZNE POLSKIEJ ADAPTACJI KWESTIONARIUSZA DO BADANIA DOŚWIADCZENIA MISTYCZNEGO (MISTICAL EXPERIENCE)

STRESZCZENIE

Celem artykułu jest ocena wartości psychometrycznej 12-itemowego narzędzia badawczego *Mystical Experience* (Anthony, Hermans, Sterkens, 2010), który stanowi skróconą wersję 32-itemowej *Skali mistycyzmu* (Hood, 1975; konceptualizacja Stace'a, 1961). Test sprawdzony pod względem psychometrycznym na wielokulturowej i wielowyznaniowej próbie osób (chrześcijanie, hinduiści i wyznawcy islamu) służy do pomiaru nasilenia doświadczeń mistycznych. W części teoretycznej przedstawiono historię powstania i walidacji *ME*. Wykorzystując wcześniejsze tłumaczenia (Kuczkowski, 1993; Owczarek, 2004) przygotowano wersję polską *Doświadczenia mistycznego*. Na tak zbudowanym kwestionariuszu podjęto się procedury walidacyjnej (moc dyskryminacyjna pozycji, rzetelność, trafność wewnętrzną i zewnętrzną, różnicowa i zbieżna). W badaniach brało udział 708 osób: 581 studentów stacjonarnych i niestacjonarnych UPJP2 w Krakowie w wieku od 20 do 50 lat oraz 127 studentów stacjonarnych ASP w Krakowie w wieku od 20 do 32 lat (grupa porównawcza). Uzyskane rezultaty potwierdziły stabilność bezwzględna (test-retest: $0,92 < r < 0,97$), wewnętrzną zgodność (*alfa* Cronbacha: mistycyzm ekstrawertywny = 0,76; introwertywny = 0,72; religijna interpretacja = 0,56), trafność wewnętrzną (CMIN/*df* = 1,816; GFI = 0,97; AGFI = 0,93; CFI = 0,95; RMSEA = 0,05 [0,03-0,08]; PCLOSE = 0,34) i zewnętrzną (dojrzałość religijna i zdolność do medytacji o typie uważnościowym) zaadaptowanego narzędzia badawczego dla osób w wieku od 20 do 50 lat oraz jego założeń teoretycznych (model 3-czynnikowy).

Słowa kluczowe: mistycyzm, doświadczenie mistyczne

¹ Adres do korespondencji: biuro@ipri.pl

MYSTICAL EXPERIENCE – POLISH ADAPTATION OF THE MYSTICAL EXPERIENCE QUESTIONNAIRE

ABSTRACT

Hood has created a *Mysticism Scale* (1975) based on the theoretical work of Stace (1961). Using the 12-item *Mystical Experience* (an abridged version of Hood's *Mysticism Scale*- Anthony, Hermans, Sterkens, 2010), the Polish adaptation was developed. The psychometric properties of the Polish *ME* were assessed in a sample of 708 persons: 581 students of Pontifical University of John Paul II in Cracow 20–50 y.o. and 127 students Academy of Fine Arts in Cracow 20-32 y.o. (control group). Construct validity was examined with reliability analysis, confirmatory factor analyses and by relating the Polish version of *ME* to others measures of religious maturity and mindfulness. The results confirmed reliability (test-retest: $0,92 < r < 0,97$), internal consistency (Alfa-Cronbacha: Extravertive Mysticism = 0,76; Introvertive Mysticism = 0,72; Religious Interpretation = 0,56), internal validity (CMIN/df = 1,816; GFI = 0,97; AGFI = 0,93; CFI = 0,95; RMSEA = 0,05 [0,03-0,08]; PCLOSE = 0,34) and external validity (religious maturity and mindfulness) of Polish version of *ME*.

Keywords: mysticism, mystical experience

WPROWADZENIE

Doświadczenia mistyczne są – jak się wydaje – jednym z istotnych elementów składowych prawdziwej i autentycznej religijności osoby ludzkiej oraz kultury współczesnego świata. Kluczowym potwierdzeniem tej tezy jest fakt, że ten obszar doświadczeń od samego początku psychologii stanowił ważny aspekt badań a współcześnie budzi coraz żywsze zainteresowanie w literaturze, sztuce, muzyce, filozofii i teologii, a także w psychologii (Czapła, 2011; Grzymała-Moszczyńska, 1993; Radoń, 2009, 2010).

Do klasyków badań nad doświadczeniami mistycznymi zalicza się takich naukowców jak William James (*Doświadczenia religijne* – rok 1902), Evelyn Underhill (*Mistyctw. Studium natury i rozwoju duchowej świadomości człowieka* – rok 1911) i James Bissett Pratt (*Świadomość religijna* – rok 1920). Główną zasługą tych badaczy było to, że jako pierwsi dokonali opisu tych doświadczeń, stworzyli pierwsze klasyfikacje: mistycyzm aktywny – bierny (James), tradycyjny – iluminacyjny (Pratt) oraz ukazali ich uwarunkowania: stany mistyczne osiąmane technikami negatywnymi (asceza, oczyszczenie zmysłów itd.) lub pozytywnymi (autosugestia). Trzeba też zaznaczyć, że zagadnienie to poruszali nie tylko przedstawiciele psychologii, ale innych gałęzi nauki oraz sztuki, którzy zapoczątkowali głębsze i bardziej obiektywne badania w tej dziedzinie: Jan Paweł Władysław Dawid (*O rzeczywistości duchowej* – 1935 rok), Aldous Huxley (*The Doors of Perception* – 1954 rok), Wiliam Johnston (*The Inner Eye of Love* – 1978 rok) oraz Robert Charles Zaehner (*Mysticism, Sacred and Profane* – 1957).

W pierwszych latach zainteresowań naukowych doświadczeniami mistycznymi podstawowym zagadnieniem podejmowanym przez psychologów i psychiatrów

był problem ich falsyfikacji (Szmyd, 1996; Żechowski, 1992). Zauważono bowiem, że opisy doznań towarzyszących doświadczeniom mistycznym ujawniają, że ich symptomatologia podobna jest do wielu różnych doświadczeń, takich jak: wgląd w siebie, naturalne wizje (*visions*), stany transgresyjne, doświadczenia szczytowe (*peak-experiences*), ekstatyczne stany wywołane psychotropami (*mysticism instant*), epizody psychotyczne i stany opętania (*possessions*) (Radoń, Głaz, 2006). Biorąc pod uwagę wyodrębnione w trakcie licznych badań cechy i formy ekspresji doświadczeń mistycznych, wyróżniono 4 typy (Czapla, 2011):

- 1) zmysłowo-estetyczne (spontaniczne doświadczenie mistyczne),
- 2) religijne doświadczenie mistyczne,
- 3) mistyka środków halucynogennych,
- 4) poznawcze doświadczenia mistyczne.

Bardziej współczesne prace psychologiczne zdają się koncentrować na opisie i klasyfikacji doświadczeń mistycznych. Poszukiwania badawcze w dziedzinie doświadczeń mistycznych i opracowania teoretyczne dotyczące tych doznań pozwoliły uznać, że doświadczenia mistyczne charakteryzują się z jednej strony podobną strukturą (z ang. *common core* – wspólny rdzeń) a z drugiej strony posiadają specyficzne cechy.

O specyfice i strukturze doświadczeń mistycznych zdaje się decydować 8 cech (różne konfiguracje i nasilenie) (Anthony, Hermans, Sterkens, 2010; Hill, Hood, 1999; Hood, 1995; Hood, Ghorbani, Watson, Ghramaleki, Bing, Davison, Morris, Williamson, 2001; Hood, Morris, Watson, 1993; Jonte – Pace, 1998):

- doświadczenie utraty poczucia siebie przy zachowanej samoświadomości (jaźń) znajdujące wyraz w takich doznaniach jak „zgaśnięcie” (*nirvana*), „zniknięcie” (*fana*), mistyczna „śmierć” (Jan od Krzyża), „utrata ja” lub „Budda i ja jesteśmy tym samym”. Przeżycia te przypominają psychotyczną depersonalizację, która polega na zaburzeniu demarkacji self. Tradycje mistyczne opisują te procesy jako odwracalne i wzmacniające ja („przebudzenie”, „nowe narodzenie”, „oświecenie”, „łaska” oraz „prawdziwe życie”),
- odczucie duchowej jedności z naturą i kosmosem (zjednoczenie) opisywane jako zjawisko regresyjne („uczucie oceaniczne”, „nieograniczony narcyzm”) o charakterze adaptacyjnym oznaczające złączenie z obiektem przejściowym („regresja w służbie ja”). W tradycji mistycznej określane jako mistyczne przeżycie zjednoczenia (*unio mistica*) a rozumiane jako wyjątkowy stan, którego inspiracyjny charakter wyjaśnia się na podstawie całkowitego pochłonięcia uwagi przez przedmioty („Ja jestem w tobie – ty jesteś we mnie”),
- poczucie, że wszystko posiada świadomość (wewnętrzna subiektywność): „Takie ujmowanie świata etnologia i psychologia kultury nazywa animizmem. Animizm fizyczny, magiczny, jak też mistyczna postawa duchowa, którą reprezentowali święci świata zachodniego, ma wspólną podstawę. Jest nią psychika archaiczna. Ona też sprawia, że we snach obok żywych występują zmarli, jedzą i rozmawiają ze sobą. Autor snu, będący w dorosłym wieku, widzi siebie jako dziecko i wcale go to nie dziwi. W snach (w sposób typowy również dla dziecka) ludzie „rozmawiają” ze zwierzętami czy siłą woli unoszą się nad ziemią. Wszystko to jest możliwe w świecie, w którym obok widzialnego człowieka żyją „duchy”,

poruszają się ukryte energie. Można zrozumieć i opanować ten świat oraz wykorzystać jego prawa, jeśli świadomość człowieka dostosuje się do tego „mistycznego” świata i podporządkuje się zasadzie całości (psychicznej pełni)” (Dudek, 1997),

- stany utraty poczucia czasu i przestrzeni (pozaczasowość i pozaprzestrzenność): zjawiska towarzyszące doświadczeniom mistycznym mają ogromną moc, która powoduje, że człowiek traci poczucie upływu czasu oraz orientacji przestrzennej, zapomina o swoich naturalnych i podstawowych potrzebach (sen, jedzenie, spanie, itd.) oraz temporalnie zatracza zdolność odczuwania hałasu, bólu, głodu, pragnienia, zimna, itd.,
- przekonanie o realności doświadczanych stanów (noetyczność): doświadczenie mistyczne to źródło niefikcyjnej, choć opartej na pozaracjonalnym i intuicyjnym wglądzie, wiedzy,
- poczucie niewyraźności i paradoksalności tego, co się doświadcza (niewysłowioność): intensywne doświadczenia mistyczne wykazują pewne sprzeczności logiczne zarówno w opisie, jak i w interpretacji. Podmiot czuje się z jednej strony odseparowany od obiektu doświadczanego, a z drugiej strony czuje się z nim jednym; doświadcza utraty poczucia własnej indywidualności, a jednocześnie ma poczucie własnej jednostkowości; doświadcza zarówno intensywnych przeżyć o charakterze *fascinans* (szczęścia, radości, pokoju, miłości), ale i *tremendum* (lęku, bojaźni, trwogi) (Otto, 1993),
- poczucie szczęścia i euforii (pozytywna afektywność): element *fascinans* doświadczeń mistycznych ujmowany jest za pomocą pojęć miłości, łaski, litości, bezpieczeństwa i zbawienia,
- odczucie obecności Sacrum (religijność): kompleks doznaniowy, który uzdalnia podmiot do odróżniania rzeczywistości znaczącej (religijnej) od nieznaczącej (niereligijnej, zwykłej, doczesnej, immanentnej, psychologicznej, artystycznej). Poprzez doświadczenie Sacrum człowiek zmysłowo, emocjonalnie i poznawczo doświadcza różnicy między tym, co prawdziwe, autentyczne, rzeczywiste i bogate, a tym, co pozbawione jest tych przymiotów (chaotyczny strumień rzeczy przypadkowo i bezsensownie się pojawiających i znikających).

Podjęte badania eksploracyjne dotyczące doświadczeń mistycznych ujawniły występowanie struktury 2-czynnikowej (Hood, 1975). Wyniki wielu późniejszych badań pokazały, że doświadczenia mistyczne mają raczej 3-czynnikową strukturę (badania w grupach: amerykańskich protestantów, irańskich islamistów, tybetańskich buddystów, chińskich chrześcijan), która jest kompatybilna z modelem teoretycznym opracowanym przez Stace’a (Caird, 1988; Hood, Morris, Watson, 1993; Hood, Williamson, 2000; Reinert, Stifler, 1993):

- 1) mistycyzm introwertywny,
- 2) mistycyzm ekstrawertywny,
- 3) religijna interpretacja.

Wyniki wielu badań potwierdzają wyraźnie, że dwa pierwsze czynniki doświadczeń mistycznych (mistycyzm introwertywny i ekstrawertywny) diagnozują wspólne elementy doświadczeń mistycznych różnych tradycji (*common core*) (Chen, Qi, Hood, Watson, 2011; Chen, Hood, Yang, Watson, 2011), podczas gdy ostatni czyn-

nik tj. religijna interpretacja jest wrażliwy na aspekty różnicujące odmienne tradycje mistyczne (Anthony, Hermans, Sterkens, 2010). Ostatnie odkrycia uzyskane na próbkach buddyjskich ujawniają, że stany diagnozowane przez te 2 czynniki stanowią 2 poziomy doświadczeń mistycznych, z których pierwszy – oznaczający utratę poczucia ja (mistycyzm introwertywny) – uważany jest za wstępny etap a drugi – poczucie jedności (mistycyzm ekstrawertywny) – za wyższy (wyniki analiz badań jakościowych przy pomocy confirmacyjnej analizy czynnikowej) (Chen, Qi, Hood, Watson, 2011).

Wyniki innych badań ujawniają ponadto, że specyfika doświadczeń mistycznych (czynnik interpretacyjny) zależy głównie od kombinacji noetyczności i niewysłowioności (przewaga jednego elementu nad drugim, zróżnicowane nasilenie obu cech, dynamika zmian). Różne kombinacje tych cech decydują o przypisaniu doświadczeń mistycznych do dwóch mistycznych typów (Anthony, Hermans, Sterkens, 2010):

- 1) mistycyzm wertykalny: typowe dla religii opartych o Objawienie (chrześcijaństwo, islam, judaizm) mistyczne zjednoczenie z wyższą rzeczywistością,
- 2) mistycyzm horyzontalny: introwertywne i ekstrawertywne poszukiwanie Absolutu w hinduizmie i buddyzmie (jedność ja z szerszą rzeczywistością).

Obecnie trwają dyskusje, jak przyporządkować 8 cech doświadczeń mistycznych do wyodrębnionych przy pomocy EFA i CFA czynników. Znamy obecnie 3 sposoby przyporządkowania owych 8 cech do 3 czynników, które w dużym stopniu zależą od obszaru kulturowego, w którym prowadzone są badania.

Klasyk badań nad mistycyzmem tj. Stace (1961) zalicza jażń oraz pozaczasowość i pozaprzestrzenność do mistycyzmu introwertywnego, zjednoczenie ekstrawertywne i wewnętrzną subiektywność do mistycyzmu ekstrawertywnego a niewysłowioność, noetyczność, pozytywną afektywność i sacrum do religijnej interpretacji.

Hood (Hood, Ghorbani, Watson, Ghramaleki, Bing, Davison, Morris, Williamson, 2011) przenosi niewysłowioność do mistycyzmu introwertywnego a Chan (Chen, Qi, Hood, Watson, 2011; Chen, Hood, Yang, Watson, 2011) pozytywną afektywność relokuje do mistycyzmu introwertywnego a noetyczność do mistycyzmu ekstrawertywnego (tzw. model tybetański). Obecnie pojawia się coraz bardziej potrzeba międzykulturowych badań (ilościowych i jakościowych), które weryfikowałyby trafność przyporządkowania owych 8 cech do poszczególnych czynników (wspólny rdzeń i wymiar interpretacyjny).

Podsumowując uzyskane rezultaty badawcze dotyczące doświadczeń mistycznych należy stwierdzić, że wprowadzie nauka zrobiła wielki krok naprzód w rozumieniu tych rzadkich doświadczeń, ale pozostaje jeszcze wiele do zrobienia. Szerokie potraktowanie zjawiska doświadczeń mistycznych, jakie występuje w różnych opracowaniach teoretycznych i prowadzonych badaniach, nie przekłada się na precyzję formułowanych definicji, hipotez badawczych i teoretycznych konceptualizacji. Brak precyzji wynika zasadniczo z dwóch przyczyn: nieświadome przyjmowanie określonych założeń teoretycznych (w naukach społecznych występują dwa wykluczające się stanowiska: 1) Katz (1978) i konstruktywści – każde doświadczenie mistyczne jest inne, 2) Stace i teoria wspólnego korzenia – doświadczenia mistyczne są do siebie podobne w wielu elementach) oraz zamienne przyjmowanie

różnych definicji doświadczeń mistycznych (wielu badaczy posługuje się zamienne takimi określeniami jak „doświadczenie”, „przeżycie” albo „doznanie”). Prowadzi to w konsekwencji do zacierania specyfiki doświadczeń mistycznych w stosunku do innych aspektów duchowości (Chojniak, 2011; Heszen-Niejodek, 2004; Jarosz, 2010).

W niniejszych badaniach walidacyjnych narzędzia badawczego służącego do pomiaru nasilenia doświadczeń mistycznych w ujęciu Hooda przyjęto wąskie znaczenie pojęcia doświadczeń mistycznych (Stace), które są tutaj rozumiane jako proces bezpośredniego przez podmiot określonej informacji o rzeczywistości ostatecznej (osobiste doświadczenie jako źródło). W takim znaczeniu doświadczenie mistyczne oznacza stan, w którym kluczową rolę odgrywa receptywność podmiotu (aktywność podmiotu tj. egomat opisywana jako utrata poczucia siebie i zjednoczenie). W schemacie poznawczym „podmiot – egomat – świadomy akt mentalny – noemat – przedmiot doświadczeń” akcent pada na zawartość intencjonalną aktu mentalnego. Proces uzyskanie informacji w tak rozumianym doświadczeniu posiada więc charakter noematyczny (mentalne odzwierciedlenie przedmiotu doznań).

Takie pojęcie doświadczenia mistycznego różni się więc istotnie od – zakładanego w paralelnym terminie „przeżycie mistyczne” – subiektywnego aspektu doznań religijnych (egomat). Różni się ponadto od – zakładanych w różnych narzędziach badawczych do pomiaru zdolności do mistycyzmu – wierzeń i przekonań o mistycyzmie (komponent poznawczy postawy religijnej) oraz postawy wobec mistycyzmu (komponent poznawczy, emocjonalny i behawioralny) (Edwards, Lewis, 2008). Przyjęcie takiego rozumienia pojęcia doświadczeń mistycznych – jak się wydaje – stanowiło bazę teoretyczną, na podstawie której stworzono najpierw *Skalę mistycyzmu* (Hood, 1975) a potem jej skróconą wersję tj. *Doświadczenie mistyczne* (Anthony, Hermans, Sterkens, 2010).

HISTORIA PÓWSTANIA I OPIS NARZĘDZIA

Najbardziej znanym i powszechnie stosowanym narzędziem do pomiaru nasilenia doświadczeń mistycznych jest *Skala mistycyzmu* Hooda, która w istotnym stopniu oparta jest na konceptualizacji Stace’a (1961). Oryginalna *Skala mistycyzmu* Hooda obejmuje 32 pozycje, z których połowa sformułowana jest negatywnie, aby zapobiec tendencjom potwierdzającym. W oparciu o konceptualizację Stace’a dokonano operacjonalizacji ośmiu wspólnych cech mistycyzmu (po cztery pozycje w każdej skali).

Skala mistycyzmu została zweryfikowana empirycznie w sposób zadowalający w rozmaitych kontekstach kulturowych i religijnych (amerykańscy protestanci, irańscy islamiści, tybetańscy buddyści, chińscy chrześcijanie) (Chen, Zang, Hood, Watson, 2012; Hill, Hood, 1999; Hood, 1975; Hood, Ghorbani, Watson, Ghramaleki, Bing, Davison, Morris, Williamson, 2001; Hood, Morris, Watson, 1993; Lazar, Kravetz, 2005). Oryginalna wersja kwestionariusza Hooda jest szeroko stosowany na polu psychologii religii, zaś badania pokazały jego międzykulturową uniwersalność.

Skala mistycyzmu została przetłumaczona na język polski przez Stanisława Kuczkowskiego (1998). W porozumieniu z tłumaczem (Kuczkowski) i autorem narzędzia badawczego (Hood) Owczarek (2004) zmieniła brzmienie szesnastu spośród

trzydziestu dwóch pozycji skali. Głównym powodem zmian było brzmienie negatywnie sformułowanych pozycji testu, w których stosowano nieraz podwójne przeczenia. Wszystkie zdania przeczące zostały zmienione na twierdzenia pozytywne, żeby ułatwić osobom badanym odpowiadanie.

Polska adaptacja została sprawdzona pod kątem rzetelności w grupie małżonków ($\alpha = 0,78$ – mistycyzm ekstrawertywny, $\alpha = 0,64$ – mistycyzm introwertywny, $\alpha = 0,75$ – religijna interpretacja) oraz u osób zakonnych ($\alpha = 0,78$ – mistycyzm ekstrawertywny, $\alpha = 0,66$ – mistycyzm introwertywny, $\alpha = 0,72$ – religijna interpretacja) (Owczarek, 2004). Potwierdzona też została trafność skali (Owczarek, 2004). Podobnie jak w badaniach amerykańskich, współczynnik *alfa* Cronbacha dla mistycyzmu introwertywnego miał najniższą wartość. Analiza czynnikowa przeprowadzona na polskich próbkach wykazała funkcjonowanie – odmiennego od oczekiwań – modelu doświadczeń mistycznych tj. modelu 4-czynnikowego (1 czynnik – zaprzeczanie mistycyzmowi religijnemu, 2 czynnik – mistycyzm religijno-ekstrawertywny, 3 czynnik – mistycyzm introwertywny, 4 czynnik – zaprzeczanie mistycyzmowi introwertywnemu).

Anthony, Hermans i Sterkens (2010) podjęli się próby modyfikacji uznanego i szeroko stosowanego narzędzia badawczego dokonując jego skrócenia. Głównym uzasadnieniem takiego proceduru było to, że *Skala mistycyzmu Hooda* zawiera 32 pytania, z czego połowa (16) są to proste zaprzeczenia pytań pozytywnych (literalne powtórzenia tych samych sformułowań). Autorzy modyfikacji zdecydowali się na wybór pozytywnych sformułowań dokonując jednak pewnego przekształcenia w formule pozycji. Każdy wymiar (mistycyzm ekstrawertywny, mistycyzm introwertywny i religijna Interpretacja) jest reprezentowany przez cztery pozycje. Wybór pozycji został oparty na wynikach pierwotnych badań Hooda oraz efektach własnych badań pilotażowych.

Do stworzenia nowej wersji testu autorzy użyli oryginalnej skali Hooda (forma D), która diagnozuje osiem wspólnych cech rdzenia doświadczenia mistycznego: utrata poczucia siebie przy zachowanej świadomości (pozycje 5, 6, 11), czaso-przestrzenność (pozycja 2), zjednoczenie (pozycja 9, 12), wewnętrzna subiektywność (pozycja 3), noetyczność (pozycja 1, 7), niewysłowioność (pozycja 8), pozytywna afektywność (pozycja 10) i religijność (pozycja 4).

Hood w oryginalnej wersji użył czteropunktowej skali Likerta (odpowiedzi punktowane od + 2 („ten opis jest zdecydowanie prawdziwy w stosunku do mojego własnego doświadczenia”) do -2 („ten opis jest zdecydowanie odmienny od mojego własnego doświadczenia”) wraz z dodatkową opcją – punkt środkowy („Nie mogę się zdecydować”). Oryginalny format treści pozycji był wyraźnie obciążony tendencją do udzielania odpowiedzi potwierdzających a ponadto więcej skupiał się na opisie tego, co się doświadcza (preferował podejście pośrednie do doświadczenia respondentów), niż na samym doświadczeniu. Autorzy modyfikacji zdecydowali się na bardziej bezpośrednie sformułowanie pytań i odpowiedzi (z ogólnych do bardziej szczegółowych np. u Hooda było: *Czy doświadczyłeś ...?* wprowadzono: *Czy kiedykolwiek miałeś doświadczenie ...?*). Skala odpowiedzi umieszczona jest w czteropunktowej skali Likerta (1 – *na pewno nie*, 2 – *prawdopodobnie nie*, 3 – *prawdopodobnie tak*, 4 – *na pewno tak*).

Wyniki badań walidacyjnych (Anthony, Hermans, Sterkens, 2010) potwierdziły rzetelność i trafność tej skali, ujawniają jej wrażliwość (zwłaszcza podskali interpretacja religijna) na zróżnicowane uwarunkowania kulturowo-religijne (autorzy podali jedynie wartość *alfa* Cronbacha dla podskali interpretacji religijnej: hinduscy studenci – 0,56; chrześcijańscy studenci – 0,57; wyznawcy islamu – 0,57). Skala ta charakteryzuje się dobrym dopasowaniem do trójczynnиковego modelu (analiza głównych składowych – rotacja ukośna typu Oblimin: ładunki czynnikowe powyżej 0,45; $\text{Chi}^2[\text{df} = 18] = 38,75$; RMSEA = 0,04; GFI = 0,99).

OPIS PROCEDURY ADAPTACJI POLSKIEJ WERSJI

Podstawą polskiej adaptacji była angielska wersja *Mysticism Experience* opublikowana w 2010 roku (Anthony, Hermans, Sterkens, 2010), której właściwości psychometryczne sprawdzone na wielokulturowej i wielowyznaniowej (chrześcijaństwo, wyznawcy hinduizmu i islamu) próbie okazały się zadowalające. Ponieważ skrócona wersją stanowi wybór 12 pozycji z 32, do przygotowania polskiej wersji wykorzystano tłumaczenie Kuczkowskiego (1998) oraz Owczarek (2004). W oparciu o tak opracowaną wersję testu przeprowadzono badania sprawdzające właściwości psychometryczne kwestionariusza. Walidację przeprowadzono w latach 2012/2013. Zbadano najpierw 581 studentów studiów stacjonarnych i niestacjonarnych UPJP2 w Krakowie w wieku 20 do 50 lat (67% – kobiet a 33% – mężczyźni; $M = 28,07$; $SD = 8,12$). Następnie podobne badania przeprowadzono w wybranej grupie porównawczej – byli to studenci studiów stacjonarnych ASP w Krakowie w wieku od 20 do 32 lat: 71% – kobiet a 29% – mężczyźni; $M = 24,67$; $SD = 6,72$).

Właściwości psychometryczne narzędzia sprawdzono pod względem rzetelności i trafności stosując następujące techniki i metody badawcze:

- 1) obliczono moc dyskryminacyjną pozycji w stosunku do wyników w podskalach oraz wyniku ogólnego (współczynnik korelacji punktowo-czteropolowej),
- 2) rzetelność testu sprawdzono na podstawie stabilności bezwzględnej oraz wewnętrznej zgodności jego skal,
- 3) do sprawdzenia trafności wewnętrznej posłużono się konfirmacyjną analizą czynnikową,
- 4) do oszacowania trafności zewnętrznej wykorzystano *Inwentarz życia religijnego* (IŻR) (Batson, 1993; Batson, Schoenrade, 1991a, 1991b) i *Skalę świadomej obecności* (SŚO) (Brown, Ryan, 2003). Opracowany przez Batsona IŻR oprócz orientacji wewnętrznej i zewnętrznej (koncepcja Allporta) mierzy orientację poszukującą (Quest). Posiada sprawdzoną w warunkach polskich rzetelność i trafność (Socha, Latała, Filas, 1991). SŚO służy do pomiaru uważności (stan uwagi pełen otwartości i akceptacji oraz wskaźnik zaawansowania w medytacji). Polska adaptacja charakteryzuje się dobrymi parametrami psychometrycznymi (Radoń, 2014). Jest zalecana szczególnie w badaniach dotyczących osób bez zaawansowania w medytacji oraz niezających technik dalekowschodnich (trafność).

WŁAŚCIWOŚCI PSYCHOMETRYCZNE POLSKIEJ ADAPTACJI

Sprawdzając właściwości psychometryczne polskiej adaptacji oszacowano najpierw moc dyskryminacyjną testu a potem jego rzetelność. W dalszej kolejności

oceniono dopasowanie uzyskanych danych empirycznych do oryginalnego trójczynnikowego modelu teoretycznego stosując konfirmacyjną analizę czynnikową CFA. Na końcu oceniono trafność różnicową i zbieżną narzędzia.

MOC DYSKRYMINACYJNA

Moc dyskryminacyjna pozycji testowej informuje o stopniu, w jakim różnicuje ona badaną populację pod względem mierzonej cechy. Wyraża się ona współczynnikiem korelacji poszczególnych pozycji testowych z wynikiem podskali testu (akceptowalny wskaźnik powyżej 0,7). Uzyskane korelacje były istotne statystycznie ($p < 0,001$); ponadto były wysokie (powyżej 0,75) oraz bardzo wysokie (od 0,91), za wyjątkiem pozycji 10. („Czy kiedykolwiek doświadczyłeś głębokiej radości?” $r = 0,40$) z podskali interpretacja religijna. Wskazuje to na dobrą moc dyskryminacyjną testu (pewne wątpliwości wzbudza jedna pozycja).

RZETELNOŚĆ

Rzetelność narzędzia oszacowano na podstawie stabilności bezwzględnej (metoda test retest w odstępie 2 tygodni) oraz zgodności wewnętrznej (współczynnik *alfa* Cronbacha).

Wyniki badań porównawczych przeprowadzone w odstępie 2 tygodni ujawniły bardzo dobrą stabilność bezwzględną kwestionariusza ($0,92 < r < 0,97$). Zasadniczo poprawne okazały się też miary współczynników rzetelności (mistycyzm ekstrawertywny – *alfa* Cronbacha = 0,76 i introwertywny – *alfa* Cronbacha = 0,72) oprócz skali religijna interpretacja, w której *alfa* Cronbacha było poniżej akceptowalnej granicy tj. 0,70 (*alfa* Cronbacha = 0,56). Analiza uzyskanych wyników statystycznych ujawniła ponadto, że lepsze wskaźniki rzetelności uzyskano w grupie studentów z UPJP2 niż w grupie porównawczej a ponadto nasilenie doświadczeń mistycznych w badanej grupie jest istotnie wyższe niż w grupie porównawczej ($p < 0,01$), oprócz skali mistycyzmu introwertywnego, w której jest niższe ($p < 0,01$). W tabeli 1 przedstawiono statystyki opisowe oraz współczynniki rzetelności (zgodność wewnętrzną) oszacowane za pomocą *alfa* Cronbacha.

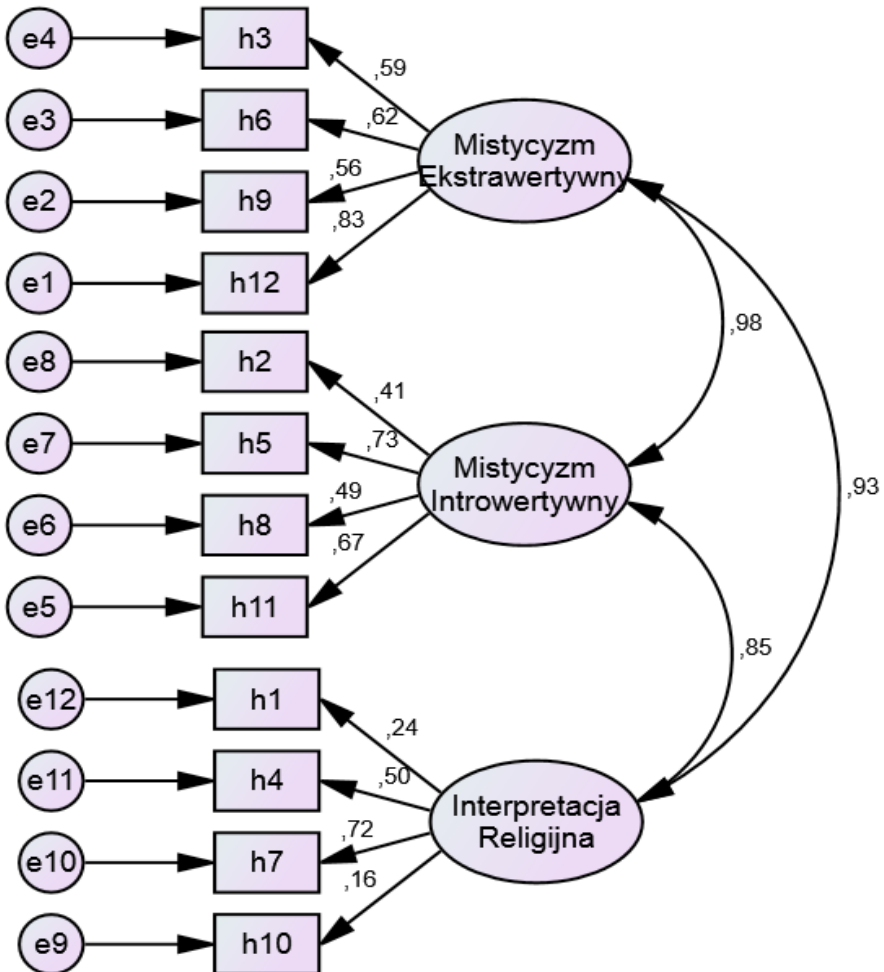
Tabela 1

Statystyki opisowe i współczynniki rzetelności

Skale DM	<i>M</i>	<i>SD</i>	Skośność	Kurtoza	<i>alfa</i> Cronbacha
Grupa właściwa					
Mistycyzm ekstrawertywny	3,14	0,67	-0,12	-0,36	0,76
Mistycyzm introwertywny	2,53	0,73	-0,30	-0,52	0,72
Interpretacja religijna	3,23	0,74	-0,42	-0,04	0,56
Grupa porównawcza					
Mistycyzm ekstrawertywny	2,71	0,83	-0,12	-0,46	0,73
Mistycyzm introwertywny	2,93	0,70	-0,30	-0,61	0,71
Interpretacja religijna	3,08	0,56	-0,42	-0,04	0,49

TRAFNOŚĆ WEWNĘTRZNA

Trafność struktury czynnikowej polskiej wersji oceniono, stosując confirmacyjną analizę czynnikową CFA. Przeprowadzona CFA (Rycina nr 1) ujawniła dobre dopasowanie uzyskanych danych empirycznych do oryginalnego trójczynnikowego modelu teoretycznego DM (CMIN/df=1,816; GFI = 0,97; AGFI = 0,93; CFI = 0,95; RMSEA = 0,05 [0,03-0,08]; PCLOSE = 0,34). Pomimo dobrego dopasowania modelu do danych empirycznych, niektóre pozycje testowe okazały się mało reprezentatywne dla jednej z skal tj. skali interpretacji religijnej. Chodzi tu głównie o pozycję 10. („Czy kiedykolwiek doświadczyłeś głębokiej radości?”) oraz 1. („Czy kiedykolwiek miałeś doświadczenie, po którym czułeś zachwyty?”), których ładunek czynnikowy okazał się bardzo niski (odpowiednio 0,16 i 0,24).

Rycina 1. Czynnikiowa analiza confirmacyjna.

TRAFNOŚĆ ZEWNĘTRZNA

Do oszacowania trafności zewnętrznej wykorzystano *Inwentarz życia religijnego* i *Skalę świadomej obecności*. Następnie dokonano pomiaru wzajemnych powiązań pomiędzy poszczególnymi skalami DM.

Prowadząc badania sprawdzające trafność zewnętrzną założono, że nasilenie doświadczeń mistycznych będzie korelowało dodatnio z nasileniem dojrzałości religijnej (orientacja wewnętrzna i orientacja poszukująca) a nie będzie się wiązało z brakiem dojrzałości religijnej (orientacja zewnętrzna). Założono ponadto, że jedna ze skal nasilenia doświadczeń mistycznych tj. mistycyzm introwertywny będzie korelował dodatnio z nasileniem uważności (wskaźnik zaawansowania w medytacji oraz specyficznych zdolności umysłowych wiążących się ze zdrowiem psychicznym), podczas gdy pozostałe skale (mistycyzm ekstrawertywny i religijna interpretacja) nie będą z nim związane. W tabeli 2 przedstawiono współczynniki korelacji między wynikami w skalach *Doświadczenia mistycznego*, *Skali świadomej obecności* oraz *Inwentarza życia religijnego*.

Tabela 2

Współczynniki korelacji *r*-Pearsona między wynikami w skalach DM, SŚO i IŻR

Skala	SŚO	Z	W	P
Mistycyzm ekstrawertywny	0,06	0,05	0,16*	0,19**
Mistycyzm introwertywny	0,13*	0,03	0,13*	0,22**
Interpretacja religijna	0,11	0,11	0,15*	0,21**

Anotacja. SŚO – Skala świadomej obecności, INŻ – Inwentarz życia religijnego Batsona, Z – orientacja zewnętrzna, W – orientacja wewnętrzna, P – orientacja poszukująca.

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$.

W trakcie analiz potwierdzono (tabela 2) zarówno trafność różnicową (brak powiązań pomiędzy wszystkimi skalami DM a orientacją zewnętrzną Batsona oraz mistycyzmem ekstrawertywnego i religijnej interpretacji z nasileniem uważności), jak i trafność zbieżną (istnienie dodatnich i niskich korelacji pomiędzy wszystkimi skalami DM a orientacją wewnętrzną i orientacją poszukującą Batsona oraz mistycyzmem introwertywnym a nasileniem uważności). Ujawnione korelacje pomiędzy uważnością a 3 czynnikami doświadczeń mistycznych pokazały, że uważność wiąże się istotnie tylko z jednym z czynników tj. z mistycyzmem introwertywnym ($r = 0,13$; $p = 0,05$), natomiast nie wiąże się z pozostałymi. Jest to zgodne z założeniami przyjętymi podczas badań walidacyjnych –konceptualizacja uważności genetycznie wywodzi się z psychologii buddyjskiej i oznacza zdolność do skupienia się na wewnętrznych doświadczeniach podmiotu a więc denotacyjnie jest bliska pojęciu mistycyzmu introwertywnego (Radoń, 2013).

Uzyskane rezultaty badawcze dotyczące istnienia powiązań pomiędzy dojrzałością religijną a doświadczeniami mistycznymi ujawniły ciekawe zjawisko: nasilenie doświadczeń mistycznych wiąże się silniej z orientacją poszukującą niż z orientacją wewnętrzną. Oznacza to, że nasilenie doświadczeń mistycznych wiąże się

z krytycznym i refleksyjnym typem dojrzałości religijnej (orientacja poszukująca), niż z tym, który jest bardziej charakterystyczny dla późniejszych okresów rozwojowych – ze stabilnym typem dojrzałości religijnej (orientacja wewnętrzna). Uzyskany rezultat jest spójny z tezami wynikającymi z opracowań teoretycznych dotyczących definicji religijności, z których wynika, że w religijności ważną rolę odgrywa poszukiwanie sacrum (*search for the sacred*) (Zinnbauer, Pargament, 2005).

Analiza interkorelacji w kwestionariuszu DM (tabela nr 3) wskazuje na to, że są one silniejsze niż korelacje skal DM z wynikami w *Skali świadomej obecności* oraz w *Inwentarzu życia religijnego*. Najsilniejsze korelacje występują pomiędzy skalami mistycyzm introwertywny i mistycyzm ekstrawertywny ($r = 0,70$; $p < 0,05$), umiarkowanie silne między skalami mistycyzm introwertywny i interpretacja religijna ($r = 0,56$; $p < 0,05$) oraz między skalami mistycyzm ekstrawertywny i interpretacja religijna ($r = 0,47$; $p < 0,05$).

Tabela 3
Interkorelacje skal DM

Skala	ME	MI	IR
Mistycyzm ekstrawertywny	1,00	0,70**	0,47**
Mistycyzm introwertywny	0,70**	1,00	0,56**
Interpretacja religijna	0,47**	0,56**	1,00

Adnotacja. ME – mistycyzm ekstrawertywny, MI – mistycyzm introwertywny, IR – interpretacja religijna

** $p < 0,05$.

Porównanie średnich arytmetycznych oraz odchyłeń standardowych podanych w tabeli 4 uzyskanych w skalach DM przez osoby studiujące na ASP i osoby studiujące na UPJP2 wykazało, że wyższe nasilenie doświadczeń mistycznych występuje w grupie ASP w porównaniu do UPJP2 w skalach mistycyzmu introwertywnego i mistycyzmu ekstrawertywnego ($p < 0,001$); w skali interpretacja religijna wystąpiła tendencja ($p < 0,10$). Sugeruje to, że młodzież artystyczna charakteryzuje się wyższymi skłonnościami mistycznymi niż osoby studiujące na uczelni katolickiej. Wynik jest nieco zaskakujący, ale spójny z wynikami badań dotyczącymi nowszych konceptualizacji religijności (religijność jako poszukiwanie sacrum) (Zinnbauer, Pargament, 2005).

Tabela 4
Średnie arytmetyczne i odchylenia standardowe skal DM w grupach UPJP2 i ASP

Skala	UPJP2		ASP	
	M	SD	M	SD
Mistycyzm ekstrawertywny	2,08	0,83	2,62	0,57
Mistycyzm introwertywny	2,35	0,86	2,80	0,70
Interpretacja religijna	2,93	0,89	3,08	0,56

Porównanie uzyskanych rezultatów dotyczących nasilenia interpretacji religijnej uzyskanych w niniejszych badaniach do tych uzyskanych na oryginalnej wersji DM (danych pochodzących z innych skal brakuje w artykule Anthony, Hermans, Sterkens, 2010) prowadzi do mieszanych wniosków. Hinduscy studenci pod względem nasilenia doświadczeń mistycznych ($M = 3,13$; $SD = 0,63$) różnią się istotnie od studentów z uczelni katolickiej ($M = 2,93$; $SD = 0,89$) a nie różnią się od studentów uczelni artystycznej ($M = 3,08$; $SD = 0,56$). Wynik ten potwierdza – jak dowodzą autorzy adaptacji (Anthony, Hermans, Sterkens, 2010) – wrażliwość testu (zwłaszcza podskali interpretacja religijna) na uwarunkowania kulturowo-religijne.

DYSKUSJA WYNIKÓW

W badaniach zmierzających do oceny specyficznych stanów, jakimi są doświadczenia mistyczne, potrzebne jest rzetelne i trafne narzędzie pozwalające mierzyć ich nasilenie. Prezentowany w niniejszym artykule kwestionariusz *Doświadczenia mistycznego* wydaje się być wartościowym narzędziem służącym do pomiaru mistycyzmu, zarówno pod względem rzetelności (dokładności mierzenia cechy uważności), jak i trafności różnicowej oraz zbieżnej (mierzy to, co ma mierzyć).

Trzeba przyznać, że rzetelność polskiej adaptacji DM jest zadawalająca (oprócz skali religijna interpretacja (α Cronbacha = 0,56). Powodem niskiej zgodności wewnętrznej są dwie pozycje testowe: numer 10. („Czy kiedykolwiek doświadczyłeś głębokiej radości?”) i 1. („Czy kiedykolwiek miałeś doświadczenie, po którym czułeś zachwyty?”), które charakteryzują się niskimi ładunkami czynnikowymi (odpowiednio 0,16 i 0,24). Prawdopodobną przyczyną takiego stanu rzeczy jest fakt, że problematyczne pozycje testowe mogą służyć do oceny szerokiej sfery doznań a nie tylko doświadczeń mistycznych.

Patrząc na uzyskane wartości zgodności wewnętrznej w kontekście wyników innych badań walidacyjnych, trzeba zaznaczyć, że wartość wskaźnika zgodności wewnętrznej skali religijnej interpretacji polskiej wersji nie odbiega istotnie od tych uzyskanych na innych próbkach badawczych (w wersji oryginalnej rzetelność skali wyniosła $0,56 < \alpha$ Cronbacha $< 0,57$) (Anthony, Hermans, Sterkens, 2010). Również biorąc pod uwagę badania walidacyjne dotyczące poprzedniej polskiej adaptacji (Owczarek, 2004), należy stwierdzić, że także pełna 32-itemowa wersja Hooda charakteryzowała się niezbyt wysokimi wskaźnikami zgodności wewnętrznej (mistycyzm introwertywny 0,66, mistycyzm ekstrawertywny 0,78, interpretacja religijna 0,72).

Warto w tym miejscu wspomnieć, że wyniki badań nad uważnością (związana z doświadczeniami mistycznymi) wskazują na to, że miary intensywnych doświadczeń religijnych są wrażliwe na doświadczenie medytacyjne osób badanych. Przy niskim doświadczeniu medytacyjnym wskaźniki α Cronbacha są relatywnie niskie i zaczynają się od 0,60 i w miarę postępu medytacyjnego – domyślnie mistycznego – wzrastają do 0,90 i więcej (Baer, Carmody, Hunsinger, 2012). Oznacza to, że w przypadku słabego doświadczenia medytacyjnego (domyślnie mistycznego) wskaźniki wewnętrznej zgodności mogą być relatywnie niskie a wraz z rozwojem zaawansowania stawać się coraz wyższe.

Wyniki badań walidacyjnych ujawniły, że w pełnej wersji najsłabszą pod względem rzetelności była skala mierząca mistycyzm introwertywny, podczas gdy

w wersji skróconej (angielskojęzyczna i polska) najsłabszą okazała się skala religijnej interpretacji. Istotnym powodem słabej rzetelności interpretacji religijnej jest prawdopodobnie fakt, że skala ta – zgodnie z teorią Stace’a a w rozwinięciu Hooda i kontynuatorów – jest wrażliwa na aspekty różnicujące odmienne tradycje mistyczne i medytacyjne (mistycyzm introwertywny i ekstrawertywny diagnozują wspólne elementy doświadczeń mistycznych różnych tradycji – tzw. wspólny rdzeń z ang. *common core*) i dlatego w niektórych grupach badawczych może być słabsza (Anthony, Hermans, Sterkens, 2010). Tezę tę potwierdza też ujawniony fakt różnic w nasileniu podskali interpretacja religijna w badanych grupach polskich (między sobą) oraz w stosunku do grupy hinduskiej.

Analiza osiągniętych rezultatów badawczych dotyczących wartości psychometrycznej polskiej DM potwierdziła ponadto jej trafność wewnętrzną (dobre dopasowanie danych empirycznych do zakładanego 3-czynnikowego modelu doświadczeń mistycznych)(Caird, 1988; Hood, Morris, Watson, 1993; Hood, Williamson, 2000; Reinert, Stifler, 1993) i trafność zewnętrzną (różnicową i zbieżną). Polska wersja charakteryzuje się nieco słabszym dopasowaniem do modelu 3-czynnikowego (GFI = 0,96, RMSEA = 0,073), niż to, które osiągniętego na oryginalnej wersji (GFI = 0,99, RMSEA = 0,043). Słabsze dopasowanie do modelu 3-czynnikowego może wynikać ze specyfiki polskiej populacji (pełna wersja kwestionariusza w warunkach polskich ujawniła funkcjonowanie 4-czynnikowego modelu) (Owczarek, 2004). Dalsze badania walidacyjne podjęte w innych grupach osób powinny sprawdzić powody słabości dopasowania danych empirycznych polskiej adaptacji do zakładanego 3-czynnikowego modelu doświadczeń mistycznych.

Sprawdzając trafność zewnętrzną ujawniono interesujące zjawisko: z nasileniem uważności wiąże się z istotnie tylko 1 czynnik doświadczeń mistycznych tj. mistycyzm introwertywny (pozostałe dwa czynniki doświadczeń mistycznych są niezależne od zaawansowania w medytacji). Sugeruje to, że mistycyzm introwertywny jest szczególnie wrażliwy na stopień zaawansowania w medytacji (niższe zaawansowanie w medytacji osłabia nasilenie doświadczeń mistycznych).

Równie ciekawym zjawiskiem był ujawniony fakt korelacji skal kwestionariusza DM z wszystkimi czynnikami doświadczeń religijnych, z których silniejszy okazał się związek z orientacją poszukującą. Z faktu tego można zasadnie wnosić, że na silniejsze doświadczenia mistyczne podatne są nie tyle te osoby, u których religia stanowi centrum życia, ale te, które krytycznie i refleksyjnie podchodzą do własnej religijności (Radoń, 2009; Radoń, Głaz, 2006).

Jeszcze ciekawszym zjawiskiem było ujawnienie niższego nasilenie doświadczeń mistycznych w grupie osób badanych z uczelni katolickiej (różnice istotne we wszystkich skalach oprócz interpretacji religijnej – w tej skali różnica jest bliska istotności statystycznej tj. $p < 0,10$) niż w grupie osób studiujących na uczelni artystycznej. Sugeruje to, że młodzież artystyczna charakteryzuje się wyższymi skłonnościami mistycznymi niż osoby studiujące na uczelni katolickiej. Wynik nieco zaskakujący, ale spójny z wynikami badań dotyczącymi nowszych konceptualizacji religijności (religijność jako poszukiwanie sacrum – por. Zinnbauer, Pargament, 2005).

Podsumowując można powiedzieć, że krótsza wersja kwestionariusza Hooda – pomimo nieco słabszych wskaźników zgodności wewnętrznej – zdaje się być bardziej wartościowa pod względem trafności od pełnej wersji (model 4-czynnikowy) (Owczarek, 2004). Stosując jednak ten kwestionariusz należy zachować ostrożność podczas interpretacji i wyciągania wniosków w jednej ze skal tj. religijna interpretacja.

W dalszych pracach nad polską adaptacją DM należałoby zwrócić uwagę na przeprowadzenie badań w innych grupach, aby sprawdzić, czy źródłem uzyskanych tutaj – wprawdzie nieznaczących, ale istotnych – rozbieżności jest dobór prób osób badanych (różnice międzykulturowe, specyfika polskiej religijności, brak zaawansowania w medytacji, czy też inne czynniki psychologiczne). Należy rozważyć potrzebę zamiany pozycji 10. („Czy kiedykolwiek doświadczyłeś głębokiej radości?”) i 1. („Czy kiedykolwiek miałeś doświadczenie, po którym czułeś zachwyt?”) ze skali interpretacja religijna. Obie pozycje w polskiej adaptacji charakteryzują się bowiem słabymi ładunkami czynnikowym, a tym samym wpływają na niską zgodność wewnętrzną skali. Można wykorzystać następujące pozycje z pełnej wersji SM (Owczarek, 2004), które charakteryzowały się lepszymi parametrami a równocześnie odnosiły się ściślej do doświadczeń mistycznych:

- 1) Czy doświadczyłeś kiedykolwiek stanu doskonałego spokoju wewnętrznego.
- 2) Czy doświadczyłeś kiedykolwiek, że wszystko jest doskonałe.
- 3) Czy doświadczyłeś kiedykolwiek, co mógłbyś nazwać ostateczną rzeczywistością.
- 4) Czy doświadczyłeś kiedykolwiek, w którym zostały Ci objawione głębsze aspekty rzeczywistości.

BIBLIOGRAFIA

- Anthony, F. V., Hermans, Ch. A. M., Sterkens, C. (2010). A comparative study of mystical experience among Christian, Muslim and Hindu students in Tamil. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 49(2), 264-277.
- Batson, C. D. (1976). Religion as prosocial: Agent or double agent? *Journal for the Scientific Study of Religion*, 15(1), 29-46.
- Batson, C. D., Schoenrade, P. (1991a). Measuring religion as quest: Validity concerns. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 30(4), 416-429.
- Batson, C. D., Schoenrade, P. (1991b). Measuring religion as quest: Reliability concerns. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 30(4), 430-447.
- Baer, R. A., Carmody, J., Hunsinger, M. (2012). Weekly change in mindfulness and perceived stress in a mindfulness-based stress reduction program. *Journal of Clinical Psychology*, 68(7), 755-765.
- Brown, K. W., Ryan, R. M. (2003). The benefits of being present. Mindfulness and its role in well-being. *Journal of Personality and Social Psychology*, 84, 822-848.
- Caird, D. (1988). The structure of Hood's mysticism scale: A factor-analysis study. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 27(1), 122-27.
- Chen, Z., Qi, W., Hood, R. W., Watson, P. J. (2011). Common Core Thesis and Qualitative and Quantitative Analysis of Mysticism in Chinese Buddhist Monks and Nuns. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 50(4), 654-670.

- Chen, Z., Hood, R. W., L. Yang, L., Watson, P. J. (2011). Mystical Experience Among Tibetan Buddhists: The Common Core Thesis Revisited. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 50(2), 328-338.
- Chen, Z., Zang, Y. Hood, R. W., Watson, P. J. (2012). Mysticism in Chinese Christians and Non-Christians: Measurement Invariance of the Mysticism Scale and Implications for the Mean Differences, *The International Journal for the Psychology of Religion*, 22(2), 155-168
- Chojniak, A. (2011). Kategoria duchowości we współczesnej psychologii. *Poznańskie Studia Teologiczne*, 25, 375-384.
- Czapła, P. (2011). *Fenomen doświadczenia mistycznego. Analiza filozoficzno-psychologiczna*. Kraków: Nomos.
- Dudek, Z. W. (1997). *Jungowska psychologia marzeń sennych: nocne wędrówki duszy*. Warszawa: Wyd. Psychologii i Kultury "Eneteia".
- Edwards, A. C., Lewis, M. J. (2008). Construction and validation of a scale to assess attitudes to mysticism: the need for a new scale for research in the psychology of religion. *Spirituality and Health International*, 9, 16-31.
- Grzymała-Moszczyńska, M. (1993). Rola i miejsce doświadczeń mistycznych w strukturze światopoglądu młodzieży akademickiej. *Nomos*, 3(4), 93-103
- Heszen-Niejodek, I. (2004). Wymiar duchowy człowieka, jego znaczenie w psychologii zdrowia i jego pomiar. *Przegląd Psychologiczny*, 47(1), 15-31.
- Hill, P. C., Hood, R. W. (1999). *Measures of religiosity*. Birmingham: Religious Education Press.
- Holm, N. G. (1982). Mysticism and intense experiences. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 21(3), 268-76.
- Hood, R. W. (1975). The construction and preliminary validation of a measure of reported mystical experience. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 14(1), 29-41.
- Hood, R. W. (1995). *Handbook of religious experience*. Birmingham: Religious Education Press.
- Hood, R. W., Ghorbani, N., Watson, P. J., Ghramaleki, A. F., Bing, M. N., Davison, H. K., Morris, R. J., Williamson, P. W. (2001). Dimensions of the mysticism scale: Confirming the three-factor structure in the United States and Iran. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 40(4), 691-705.
- Hood, R. W., Morris, R. J., Watson, P. J. (1993). Further factor analysis of Hood's mysticism scale. *Psychological Reports*, 73, 1176-1178.
- Hood, R. W., Williamson, W. P. (2000). An empirical test of the unity thesis: The structure of mystical descriptors in various faith samples. *Journal of Psychology and Christianity*, 19(3), 222-244.
- Jarosz, M. (2010). *Pojęcie duchowości w psychologii*. W: O. Gorbaniuk, B. Kostrubiec-Wojtachnio, D. Musiał, M. Wiechetek (red.), *Studia z Psychologii*, T. 16 (s. 9-22). Lublin: Wyd. KUL.
- Jonte – Pace, D. (1998). *The swami and the Rorschach: Spiritual practice, religious experience, and perception*. W: R. K. C. Forman i in. (red.), *The innate capacity: Mysticism, psychology, and philosophy* (s. 137-160). New York: Oxford University Press.

- Katz, S. T. (1978). *Mysticism and philosophical analysis*. New York : Oxford University Press.
- Kuczkowski, S. (1998) *Psychologia religii*. Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Lazar, H., Kravetz, S. (2005). Responses to the Mystical Scale by religious Jewish persons: A comparison of structural models of mystical experience. *International Journal for the Psychology of Religion*, 15(1), 51-61
- Otto, R. (1993). *Świętość: elementy irracjonalne w pojęciu bóstwa i ich stosunek do elementów racjonalnych*. Wrocław: Thesaurus Press.
- Owczarek, M. (2004). *Jakość życia a doświadczenia wewnętrzne* (nie opublikowana praca doktorska). Warszawa: Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego.
- Pospiszyl, K. (2000). *Psychopatia*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Żak.
- Radoń, S. (2009). Zaburzenia osobowości a przeżycia mistyczne młodzieży artystycznej. *Studia Psychologica*, 9, 149-165.
- Radoń, S. (2010). Twórczość a przeżycia mistyczne młodzieży o uzdolnieniach artystycznych. *Studia Psychologica*, 10, 203-224.
- Radoń, S. (2013). Uważność jako neuro-psycho-biologiczna próba zdefiniowania fenomenu duchowości. *Studia Religioznawcze*, 46(3), 187-191.
- Radoń, S. (w druku). Walidacja Skali świadomej obecności. *Studia Psychologica*, 14(1).
- Radoń, S., Głaz, S. (2006). *Przeżycia religijne młodzieży o uzdolnieniach artystycznych*. Kraków: WAM.
- Reinert, D. F., Stifler, K. R. (1993). Hood's mysticism scale revisited: A factor-analytic replication. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 32(4), 383-388.
- Socha, P., Latała, A., Filas, R. (1991). *Religijność osób autonomicznych i nieautonomicznych. Studium empiryczne*. Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos.
- Stace, W. T. (1961). *Mysticism and philosophy*. London: Macmillan.
- Szmyd, J. (1996). *Psychologiczny obraz religijności i mistyki. Z badań psychologów polskich*. Kraków: Wyd. Naukowe WSP.
- Zinnbauer, B. J., Pargament, K. I. (2005). *Religiousness and Spirituality*. W: R. F. Paloutzian, C. L. Park (red.), *Handbook of the Psychology of Religion and Spirituality* (s. 21-42). New York: The Guilford Press.
- Żechowski, C. (1992). O doświadczeniu religijnym. *Albo - albo. Inspiracje jungowskie*, 4(5), 62-69.

ANEKS

Skala Mistycyzmu (Anthony, Hermans, Sterkens, 2010)

Skala ta zawiera krótkie opisy pewnej liczby wewnętrznych doświadczeń. Niektóre z tych opisów odnoszą się do zjawisk, których być może doświadczałeś. Inne zaś odnoszą się do zjawisk, których być może nie przeżywałeś. W każdym przypadku, zwróć dokładnie uwagę na opis i oceń punktując, według tego, jak bardzo dany opis stosuje się do twego doświadczenia:

1 – na pewno nie, 2 – prawdopodobnie nie, 3 – prawdopodobnie tak, 4 – na pewno tak,

1. Czy kiedykolwiek miałeś doświadczenie, po którym czuleś zachwyty?

2. Czy kiedykolwiek miałeś doświadczenie, w którym straciłeś poczucie czasu i przestrzeni?
3. Czy kiedykolwiek miałeś doświadczenie, że nic nigdy naprawdę nie umiera?
4. Czy kiedykolwiek miałeś doświadczenie, o którym wiedziałeś, że jest święte?
5. Czy kiedykolwiek przeżyłeś doświadczenie, w którym wszystko zdawało się znikać z Twojego umysłu, aż byłeś świadomy tylko próżni?
6. Czy kiedykolwiek miałeś doświadczenie, w którym Twoje „ja” zdawało się stąpać z czymś większym od Ciebie?
7. Czy kiedykolwiek miałeś doświadczenie, w którym odsłonił się przed Tobą nowy obraz rzeczywistości?
8. Czy kiedykolwiek miałeś doświadczenie, którego nie da się wyrazić słowami?
9. Czy kiedykolwiek miałeś doświadczenie, w którym czułeś, że wszystko na świecie jest częścią tej samej całości?
10. Czy kiedykolwiek doświadczyłeś głębokiej radości?
11. Czy kiedykolwiek doświadczyłeś czegoś większego niż Ty sam, i to coś zdawało się Ciebie pochłaniać?
12. Czy kiedykolwiek miałeś doświadczenie, w którym byłeś świadomy jedności z wszystkimi rzeczami?